

Mövzu 2. Areal haqqında anlayış.

Növlər müəyyən sahədə yayılmış olur ki, belə sahələr növün arealı hesab olunur. Arealı dərk etmədən bu və ya digər növün coğrafi yayılması haqqında hər hansı bir mülahizə yürütmək mümkün deyil. Areal biocoğrafiyada əsas tədqiqat obyektidir.

Növlərin yayılma sahəsi olduğu kimi bitki və heyvanların da yayılma sahəsi vardır. Ona görə də biz növlərin arealını öyrəndiyimiz kimi fitosenozların da arealını öyrənməyə bilərik.

Arealın ölçüsü-Arealın ölçüsü növ və ya fitosenoz üçün dəyişilə bilər. Burada dəyişilmə çox böyük, bütün qurunun səthindən sahə ilə çox kiçik məhdud bir sahəyə qədər ola bilər. Birinci halda növ çox geniş, ikinci halda isə çox məhdud yayılma sahəsinə malik olur.

Kosmopolit bitkilər-Kosmopolit bitkilər dedikdə adətən bütün qitələrdə geniş yayılan bitki növləri nəzərdə tutulur ki, bunlar da həmin qitələrin bəzi sahələrində təsadüf etməyə bilər. Kosmopolit bitkilərin içərisində su bitkiləri daha çox yer tutur ki, bu da su mühitində bitkilərin daha asanlıqla yayılma bilməsi ilə izah olunur. Belə kosmopolit su bitkilərindən qamışı, su çiçəyinin bəzi növləri, bağavəri və s. göstərmək olar.

Nadir növlər-Elə növlərdir ki, onların yer üzərində yayılmaları ancaq bir kiçik sahə ilə məhdudlaşır. Məsələn Eldar şamı ancaq Azərbaycanda, Gürcüstanın sərhədində yerləşən eldar bozqırında 50 hektarlıq bir sahədə bitir.

Stankeviç şamı ancaq Krimdə, Kamçatka ağ şamı yalnız Kamçatka yarımadasının şərq sahillərində rast gəlinir. Ot bitkilərindən məhdud yayılan xüsusilə dağlıq ərazilərdə daha çoxdur. Bunlardan SSRİ-nin avropa hissəsində bitən qurdotunu, yovşanı, Orta Asiyada Türküstan silsiləsi və QaraTau dağlarında rast gəlinən kauçuk verən Tau-saqqızı göstərmək olar.

Areal tipləri- Areallar ölçülərindən asılı olmayaraq müxtəlif konfuqurasiyalarda və müxtəlif tiplərdə olur. Bütöv və bütöv olmayan (bölünmüş) areal tipləri ayırd edilir. Axırıncı tip areala bölünmüş və ya dizyunkt areallar da deyilir.

Bütöv areal növün yayılmış olduğu sahəni tam örtməsi deməkdir. Bölünmüş arealda isə növün yayıldığı sahə 2,3 və daha çox sahələrə bölünmüş olur. Bəzən arealın daxilində eyni növ bir-birindən asılı yerləşən ayrı-

ayrı nöqtələrdə rast gəlinir. Belə areala misal olaraq adalar şəkilində Avropada (Fransa, İtaliya, Qərbi Avropanın başqa yerlərində) SSRİ-də (Belarusiya, Ukrayna, Voronejdə, Volqanın aşağılarında, Amerikada, Yaponiyada və Şərqi Avstraliyada rast gəlinən və həşəratla qidalanan su bitkisini və ya Sudet və ya Karpət dağlarının qayalıq sahələrində rast gəlinən qıjını göstərmək olar.

Arealların xüsusi tipi kimi entşəkili arealı göstərmək olar. Buraya çayların kənarında, terraslarında və ya qayalı sahillərdə yayılmış bitki və heyvan növləri daxildir. Məs çay kənarıboyunca qumsal torpaqlarda rast gəlinən petazites, qoyunqulağını və s. göstərmək olar.

Bütöv areallar bəzən öz sərhədlərində lentşəkili areallara keçir.

Arealların davamlılığı-Hər hansı bir növ bütün istiqamətlərdə özünün iqlim sərhədlərinə çatmışdır. Deməli, bu növün arealı artıq formalaşmış və nisbətən davamlıdır. Onun sərhədləri ancaq məhdud dərəcədə dəyişə bilər. İkinci növün arealı isə həm yayılma, həm də formalaşma prosesindədir, onun sərhədləri dəyişilir. Belə areal davamsızdır. Bunların aşağıdakı səbəbləri vardır:

1. Növ hələ özünün iqlim sərhədlərinə çatmamışdır.
2. Növ özünün edafik (torpaq) sərhədlərinə çatmamışdır.
3. Növ özünün yayılma sahəsinin getdikcə sıradan çıxması nəticəsində arealını kiçildir.
4. Yer qatında baş vermiş bir sıra geoloji səbəblərlə əlaqədar olaraq növ arealını dəyişir.
5. İnsan öz fəaliyyəti nəticəsində növün arealını kiçildir və ya genişləndirir.

Arealların mərkəzləri-Bu termindən müxtəlif mənalarda istifadə edirlər: 1) Həndəsi mərkəz, 2) Növün əmələ gəldiyi və buradan inteqrasiya etdiyi mərkəz, 3) Növün daha çox yayıldığı mərkəz.

Həndəsi və əmələ gəlmə mərkəzləri o halda eyni ola bilər ki, növ yaxın zamanlarda bir məntəqədə əmələ gəlmiş və cavan areala malik olsun, eləcə də əlverişli şərait olduğuna görə hər bir tərəfə yayıla bilsin. Köhnə, xüsusilə keçmiş geoloji dövrlərdən qalmış areallar öz ərazilərində əlbəttə bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmış və növün əmələ gəlmə mərkəzi arealın müasir sərhədlərindən kənarda qalmışdır. Başqa sözlə hər hansı bir məntəqədə əmələ gəlmiş növ sonralar uzun miqrasiya yolu keçərək uzaq bir ölkədə məskən salmış və ya tamamilə ölüb getmişdir və ya da özünün əvvəlki arealı sahəsində məhv edilmişdir.

Arealların bölünməsi(dizyunksiya)- Arealların bölünməsi tarixi səbəblər nəticəsində baş verir,bir çox hallarda arealın hissələrinin bir-birindən çox uzaq məsafələrdə yerləşməsini müasir şəraitlə izah etməsi mümkün olmur.Bölünmüş arealların əmələ gəlməsinin səbəbləri olduqca müxtəlifdir və əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Bütöv areal onun bəzi hissələrində iqlim şəraitinin dəyişməsi və orada növün məhv olması səbəbindən ayrı-ayrı hissələrə bölünə bilər.

2.Bölünmə fauna və floranın miqrasiyası və onların əvvəlki areal daxilində məhv olması nəticəsində baş verə bilər.Məs.buzlaşma dövründə Avropada qədim alp florası dağlardan aşağı düzənliklərə enmiş və buzlarla örtülü olan Alp dağları ilə şimaldan hərəkət edən böyük buzlaq arasında qalmışdır.Buzlaşma dövrü qurtarıqdan sonra bu flora bir tərəfdən alp dağlarına qalxmağa,digər tərəfdən də geri çəkilməkdə olan buzlağın ardınca şimala doğru hərəkət etməyə başlamışdır.

3.Bəzən arealın bölünməsi quru sahələrin dəniz və okeanın altına çəkilməsi ilə əlaqədar baş vermişdir.

4.Bəzi alimlərin fikircə arealların bölünməsi qitələrin bir-birindən ayrılması nəticəsində baş vermişdir.

5.Bitki və heyvanların müəyyən bir vasitə ilə bir yerdən başqa yerə köçüb yayılması nəticəsində arealın bir-birindən uzaq olan hissələri əmələ gələ bilər.Bu hal əsasən sporları çox olan yüngül olan ibtidai bitkilər üçün səciyyəvidir.

6.Bölünmüş arealların əmələ gəlməsində insan çox zaman şüurlu olaraq iştirak edir.Məs. aqavanın Meksikanın təbii arealından əlavə Aralıq dənizi ölkələrində süni areal vardır.

Relikt areallar və reliktlər-Əgər arealın sahəsi uzun müddətdə çox da böyük olmayan ölçüdə kiçilsə bu reliktlər areal,növ isə reliktlər növ hesab olunur.Arealın reliktlər olmasını bitkinin qazıntı halında tapılan qalıqları ilə isbat etmək olar.Digər tərəfdən ağac və heyvan cinslərinin qazıntı halındakı qalıqları yaxşı mühafizə olunursa,ot bitkilərinin çox zaman heç bir izinə rast gəlinmir.Belə hallarda həmin növün filogenetik sistemdəki vəziyyəti əsas götürülə bilər.

Reliktlər və onların yaşı-Mezozoy III dövr,buzlaşma dövrü və buzlaqdan sonrakı dövr reliktlər mövcuddur.

Keçmiş SSRİ ərazisində III dövr və bizə yaxın olan dövrlərin reliktləri vardır.Buzlaşma dövründə buzlaşmaya məruz qalmayan və bitkilərin həmişə öz yerində qaldığı ərazilərdə reliktlər mühafizə olunurlar.Buraya ilk növbədə

Qafqazın qərb sahili və cənub şərqindəki Talış vilayəti,Uzaq şərq,müəyyən dərəcədə Krım daxildir.Alçaqboylu tozağacı,mümrək,tüklüce kimi kimi növlər Qərbi Avropanın bir sıra yerləri üçün reliktlə hesab olunur.

Endemizm və endemik növlər-Endemik növlər və ya endemlər elə növlərdir ki,onlar hər hansı bir vilayət daxilində məhdud bir areala malik olmaqla dünyanın başqa hissəsində rast gəlmir.Bu ancaq həmin ölkəyə və ya onun bir hissəsinə xas olan növdür.Təbiətdə öz yayılmasında kiçik bir rayonda hətta Lənkəranda yayılan dəmirağac bir məntəqə ilə məhdudlaşan endemlər az deyildir.Məsələn, Eldar şamı, Stankeviç şamı və s.

Hər hansı bir ölkənin endemlərinin sayının onun ümumi florasına olan nisbəti çox müxtəlif ola bilər:Məs: keçmiş SSRİ-nin bir sıra düzənlik vilayətlərində endemlər demək olar ki,yoxdur.Halbuki Azərbaycanda 240,Yeni Zelandiyada 72,Müqəddəs Yelena adasında 85-ə qədər endem növlər vardır.Hal-hazırda məlum olan 6000-ə qədər bitki,2 milyondan artıq heyvan növlərindən 1000 növü və ya floranın 16,7 %-i endemdir.Qafqazın ayrı-ayrı təbii rayonlar üzrə endemlər bərabər paylanmır: xüsusilə endemlərlə ovalıq rayonlara nisbətən dağ rayonları daha zəngindir.Məs.Azərbaycanda 360 fəsiləyə,108 cinsə aid olan 240 endem növ müəyyən edilmişdir.Böyük Qafqaz rayonunda 369,Kür çayı boyunca 42 endem vardır.

Ədəbiyyat

- 1.Voronov.A.Q. Biocoğrafiya 1963
- 2.Naumov Q.B. Biocoğrafiyanın qısa tarixi
- 3.H.Qədirov Bitki coğrafiyası